

ԶԱՅՆ

ՀԱՄԱՇԵՆԱԿԱՆ

«ՀԱՄՇԵՆ» ՀԱՅՐԵՆԱԿՅԱԿԱՆ-ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՄՍԱԹԵՐԹ Անվճար

ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ

բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Հայկանուշ Հովսեփի Մեսրոպյան, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ լեզվի հետազոտության ավագ գիտաշխատող: 1970թ. ոսկի մեդալով ավարտել է Կիրովականի Գ. Սունդուկյանի անվան N 8 միջնակարգ դպրոցը, 1975թ. Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը, 1997թ. Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Քրիստոնեական դաստիարակության կենտրոնի աստվածաբանական երկամյա դասընթացները, 2000թ. Իրանի Իսլամական Հանրապետության դեսպանատան մշակույթի կենտրոնի պարսկերենի երկամյա դասընթացները: Հայոց լեզու է դասավանդել Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայում (1990-1994), Պետական ճարտարագիտական համալսարանում (1998-2008): Ներկայումս դասավանդում է Վ. Բրյուսովի անվան լեզվաբանական և Պետական տնտեսագիտական համալսարաններում: Աշխատել է «Լուսավորիչ» (1990-1993), «Անկախություն» (1993-1995), «Քրիստոնեայ Հայաստան» (1997-1999), «Շողակն Արարատյան» (2000-2004) թերթերում որպես խմբագիր, արդարագրության նախարարությունում որպես լեզվաբան-փորձագետ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի քարոզչական կենտրոնում (1997-1999), Արարատյան Հայրապետական թեմում: Մասնակցել է թվով 50 հանրապետական և միջազգային գիտաժողովների: Հեղինակ է երեք հայրուրից ավելի գիտահանրամատչելի, լեզվաբանական, հոգևոր-քրիստոնեական հոդվածների, գրախոսությունների, որոնք լույս են տեսել հանրապետական մամուլում, գիտական հանդեսներում և ժողովածուներում: Կազմել է Գարեգին Առաջին կաթողիկոսի երկերի բառարան (Մոնրեալ, 2000): Հրատարակության է պատրաստել մեկ տասնյակից ավելի բանասիրական, կրոնակենտրոն գրքեր՝ «Խօսքս պատարագի մշխարհի պես» (Սբ. Էջմիածին, 1999), «Հայաստանեայց Եկեղեցին» (Մոնրեալ, 2000), «Խմորիկըն աղօթքով» (Մոնրեալ, 2000), «Ուղեցույց ուխտի ճանապարհին» (Սբ. Էջմիածին, 2001), «Հայ Եկեղեցին. Բարձր Կիլեսերեան» (Մոնրեալ, 2002), Եղուարդ Գոլմանճան, «Երկեր» (Երևան, 2005), «Գրական լեզու և բարբառ» (Երևան, 2008) և այլն: 2009 թ. լույս է ընծայել «Ածականական հոմանիշները հայերենի բարբառներում» մենագրությունը (Երևան, 320 էջ):

ջին >մէջում, հիւսել >հուսուշ) և քմային այ > ա (այծ >ած, գայլ >կալ): Բաղաձայնական համակարգը, ըստ մեր դիտարկումների, եռաշարք է՝ ձայնեղ >> խուլ տեղափոխություն տեղաշարժով, այսինքն՝ բառակազմում ձայնեղները վերածվում են խուլների, խուլները՝ ձայնեղների, ինչպես և ընդունված էր միջին գրական հայերենում (բամբակ >պօմբակ, գանգատ >կօնգատ, դատարկել >տայրգուշ, ճանճ >ջօնջ):

Բարբառագիտական գրականության մեջ խնդրո առարկա բարբառի բաղաձայնական շարքերի առանձնացման հարցում տարբեր մոտեցումներ կան: Ա. Ղարիբյանը Համշենի բարբառի հայերենի համարում է Տրապիզոնի շրջանը, և բարբառը դասում է կը ճյուղի եռաստիճան խլազուրկ խմբի մեջ, այսինքն՝ բ, բ, փ: Հ. Աճառյանը Մալայում արձանագրում է շնչեղ ձայնեղներ, Տրապիզոնում պարզ ձայնեղներ, ճանկում խուլներ (գօճգողուշ, կօնգողուշ՝ «գանգատվել») (Քննություն Համշենի

ՀԱՄՇԵՆԱԳՅՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ԵՎ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱԳԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Համշենը (Համանաշենը) Թուրքիայի Ռիզեի նահանգում է, Աս ծովի հարավ-արևելքում: Լեռնային այդ երկիրը 17-18-րդ դարերում բացառապես հայաբնակ էր: Հետագա դարերում այն ենթարկվում է ֆիզիկական բնաջնջման և մահմեդականացման: Օսմանյան բռնաճնշումներից խույս տալու նպատակով հայերից շատերը թողնում են Համշենի անտառաշատ վայրերը և բնակության մոտ վայրեր որոնում՝ շարժվելով դեպի արևմուտք՝ Գուլեսյու, Կալկանդեղ, Օֆ, Սյուրմենե, Արսին, Յումրա, Տրապիզոն, Գիրեսուն, Օրդու, Ֆաթսա, Սամսուն, Սինոպ, Ադաբազար, հասնում մինչև Լիկոնեի:

Տրապիզոն քաղաքում հիմնականում բնակվում էին Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո Անիից և հարակից վայրերից եկած հայերը: Համշենահայերը նախընտրում են Տրապիզոնի մերձակա գյուղական վայրերը՝ Խուրշունլի, Գարա-Տերե (Աս գետ), Թորոսլի, Յունիէ և այլն: Մինչև 1915 թ. Համշենում և շրջակա տարածքներում հայաբնակ էին մոտ 100 անուն գյուղ՝ Ձեֆանոս, Սամարուքսա, Կուլսլա, Շանա (Ծիֆնիլա, Կյուշանա), ճոշարա, Կալաֆկա, Ուզ, Ապիոն, Կոնոնիլա, Փերվանա, Գատրա, Էլեմնաս, Վահանացիք, Մախթելա, Քուրունոց, Քինունոց, Սարես, Ալշաբ-Տերե, ժուժք, Փիրկի, Մանտրալ, Փլաթանա, Սաթարիա, Մալա, Անիֆա, Վերանա, Էլեու, Ֆոշ, Ղալիմոս, Կիրասուն, Օրտու, Կիրասուն, Չամալ, Մուսազըրզ, Քելթեփե, Խոճուղու, Մուլար, Խոշկելի, Պագարու, Գուշնի երեք, Ալաճատան, Սայաճա, Գրնա, Պուլթան, Գատրո, Չաթալ, Ֆոտանա, Թեփեթոյ, Չաթալ, Օրթաբլամախ, Էրեննիք, Մարթիլ, Թեթլուր, Թախտալլազ կամ Ղափուղայա, Էորեյի-Պե, Գոնուբլուք, Գապալաք, Գուրշունլու, Գարա-Ըթուք, Աղուլուն, Ղապանեվիզ, Երի-Տերե, Ուլու-Փունար, Կեովճեթոյ, Աղճա-Կյունե, Սըթա-Սու, Յուշ-Փունար, Քեռլիք, Էբինճիք, Քերփիճիք, Յաղապասան, Պալըզը, Քելաս, Եթյուզթեյ, Ղո-

ծանան-Պաշ կամ Ղարաճալը, Էլեմտաղը, Սուլունա, Չըլըզըլըզ, Ղայա-Արտը:

Պարբերաբար կրկնվող կոտորածների պատճառով անընդհատ տեղի են ունեցել բարբառախոսների տեղաշարժեր, որոնց հետևանքով փոփոխվել է Համշենի բարբառի լեզվաբանաբանական պատկերը: Մինչև հայոց զանգվածային տեղահանությունները, Համշենի հարակից շրջանների՝ Արդվիհի, Արդահանի, Բաբերդի, Երզնկայի, Կարինի, Գյումուշխանեի հայերի համար ապաստան էին Համշենի անտառները: Համշենահայերը, ինչպես նաև Արևմտահայաստանի տարբեր շրջաններից Համշեն եկած հայերը բարբառախոս էին: Համշենի բարբառի հետ միաժամանակ գործածվում էին Խարբերդ-Երզնկայի, Կարինի, Անիի և այլ բարբառներ: Ժամանակի ընթացքում եկվոր բարբառները մոռացվում են լեզվական տարրեր թողնելով բնիկների խոսքում:

20-րդ դարակազմից ապրելով կովկասյան ժողովուրդների մեջ՝ համշենահայերը շարունակում են խոսել մայրենի բարբառով և մինչև օրս չեն մոռացել այն՝ չնայած ռուսերենի, կովկասյան լեզուների և գրական արևելահայերենի գորեղ ազդեցությանը ուսումնական գործընթացի և մամուլի ու գրադատարակության ճանապարհով: Ցավոք, երիտասարդ սերունդը ներկայումս սկսել է տուրք տալ ռուսերենին:

Հ. Աճառյանը 20-րդ դարի առաջին կեսին Համշենի տարածքում գործածված խոսվածքները բաժանում է երեք հիմնական մասի՝ Համշենի կամ ճանիկի, Տրապիզոնի և Օրդուի: Համշենի կամ ճանիկի խոսվածքով հաղորդակցվել են տարբեր ժամանակներում Արևմտահայաստանի տարբեր վայրերից Համշենում ապաստան գտած հայերը: Տրապիզոնի բարբառով խոսել են Համշենը թողած և Տրապիզոնի շրջակա գյուղերում ապաստանած հայերը, որոնք հետագայում անցան Կովկաս և Կուբան: Այսպիսով, Տրապիզոնը Լիկոնեի, Կեսարիայի, Կեսարիայի հարող բարբառային կղզյակ էր՝ բնակեցված Կարնո

բարբառի Անիի խոսվածքի ներկայացուցիչներով: Հին Համշենի սերունդների հաղորդակցության միջոցը Օրդուի խոսվածքն է, քանի որ բուն համշենցիներն ի վերջո հաստատվում են Օրդուում և արևելքից ու արևմուտքից հարևան Գիրեսունի և Ֆաթսայի շրջաններում:

Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ բարբառների դասակարգման բազմահատկանիշ սկզբունքի՝ Համշենի բարբառը մտնում է արևմտյան խմբակցության Համշենի կամ հյուսիսարևմտյան միջբարբառախմբի մեջ՝ Մարթիլի, Մալայի, Ձեֆանոսի խոսվածքներով: Գ. Ջահուկյանը Տրապիզոնի և Օրդուի հաղորդակցական հայերենը համարում է Փոքր Ասիայի կամ արևմտյան բարբառախմբի Պուլի միջբարբառի խոսվածքներ:

Գիտարկելով այս տարածքում հայության տեղաշարժերը, հայ բարբառագետների դասակարգումները, ինչպես նաև Կովկասի և Արևելահայաստանի ներկայիս լեզվափոխակը, կարծում ենք, որ Համշենի բարբառը որպես տեղի լեզվական հաղորդակցության միջոց, հաղթող է դուրս եկել եկվոր խոսվածքների շրջապատում: Անիի, ինչպես նաև Երզնկայի դաշտի հայությունը ժամանակի ընթացքում մոռացել է իր բարբառը, յուրացրել է Համշենի բարբառը՝ միաժամանակ այն հարստացնելով Կարնո և Խարբերդ-Երզնկայի բարբառների լեզվական տարրերով: Այդ են վկայում նաև ՀՀ ԳԱԱ լեզվի հետազոտության այդ տարածքը ընդգրկող բարբառային գրանցումներով տեղիների մեր համեմատությունները, որոնց արդյունքները ներկայացնում ենք ստորև:

Ըստ ձևաբանական դասակարգման՝ Համշենի բարբառը պատկանում է կը ճյուղին:

Համշենի բարբառի բնորոշ են պարզ ձայնավորները, առկա են նաև ա, օ, ու քմայիններ: Գրաբարի ա, ոյ, իւ երկբարբառները պարզվել են համապատասխանաբար դառնալով ոյ > ու (լոյս > լուս, կապոյտ > գարուր), իւ > ու (ծիւն > ծուն, մը-

բարբառի, էջ 42): Իսկ «Գաւառական բառարանում» առանձնացնում էր Տրապիզոնի և Համշենի բարբառներ՝ ընդունելով երկշարք խլազուրկ բաղաձայնական համակարգը: Նա գրում է. «Հին հայերենի երեք խումբերու տեղ կը մնայ երկու խումբ. թրթռուն և բաւ. գրաբարի թրթռուն եւ խուլ ձայները հաւասարապէս կը դառնան թրթռուն, թաւերը կը մնան» (էջ 32): Հանդիպում է նաև ձայնեղի շնչեղխլազուրկ (գինի >քիհի), որը բնորոշ հատկանիշ է Համշենի բարբառին, և կարծում ենք, Խարբերդի բարբառի ազդեցություն է: Բարբառում դիտվում է շնչեղ խուլների ապաշնչեղացման երևույթ (ոչ բառակազմի դիրքերում), որը, սակայն, համատարած ընդգրկում չունի: Չայնաբանական երևույթներից առանձնահատուկ է մ և ն ընդհանրացման շրջանը, որը հնչյունափոխությունը (աման >ոմոն, դանակ >ուոնագ): Բառավերջում և նախաբաղաձայնական դիրքերում կա ոյ >յ (խնձոր >խնձօյ, գործել >կօյձուշ), ո շ շ անցումը (գաշտայ գու՛ «կարողում էր») և այլն:

Հիմնական հոգնակներն է նի-ն (օնուն>օնուննի «անուն», խընձեր >խընձի, ջօմպա >ջօմպանի «ճանապարհ»), կան նաև այլ հոգնակներ՝ կ (<ք) (քիհի >քիհիկ «գինի», քօմի >քօմիկ «քամի», սերնձու >սերնձուկ), էր (գօվ >գօվեր՝ «կով», աձ >աձեր՝ «այծ»), վի (ծունգ >ծընգվի, ծեռ >ծեռվի). բաղադրյալ հոգնակներն են վընի (<վի+նի) (յեկ >օռվընի «ոտք»), էր+նակ (քուր >քուրեյնակ, դակ >դակեյնակ «տագ») և այլն: Հոգնակի ձևերը, ինչպես արևմտյան բարբառներում և արևմտահայ գրական լեզվում է, պատկանում են ու հոլովման, որոնք կարող են հանդես գալ ու որոշիչ հոլով կամ առանց հոլի (կիշէյնուն՝ «գիշեր», կօլէրուն և այլն): Որոշիչ հոլ ստանում է նաև եզակի սեռականը (ձարին շուքը՝ «ձառի ստվերը», շարիդին ջօքը՝ «պարանի ծայրը», պղխերիդին մուխը՝ «երդիկի մուխը»):

(Շարունակելի)

Այլագր N 11-12, 2009թ.

Դեռ 1919թ. մարտի 14-ին լսելով իս. Ավրաբեգյանի զեկուցումը, Վրաստանի ՀԱԽ-ը, համարում էր իր Գործադիր մարմնին «աջակցել Առաքելյանին վրաց կառավարությանն առջև իր միսիան կատարելու համար»²⁵:

Յետևանքով, որևէ խնդիր չէր առաջանում, երբ Ավրաբեգյանը «յաճախ անկախ դիմումներ է տվել կառավարությանը՝ շրջանի այս կամ այն կարիքը բավարարելու համար: ...[Քանի որ] դրան երբեք դեմ չի արտայայտվել Վ. Զ. Ա. Խորհուրդը, ընդհակառակը յանձնարարել է Գործադիր Մարմնին օժանդակել Առաքելյանին իր դիմումների ժամանակ, [սակ] հենց սրա հիման վրայ էլ ընկ. Ա. Երզնկյանը, իբրև Գործադիր Մարմնի նախագահ, օգնել է Սուխումի Հայոց Ազգային [խորհրդին] [1920թ.] մարտ ամսին իր դիմումի ժամանակ»²⁶: Բանակցություններին մասնակցել է նաև Արամայիս Երզնկյանը, քանի որ ենթադրվում էր, թե այդ կառավարական նպատակով կհատկացվի Վրաստանի ՀԱԽ-ի միջոցով²⁷: «Ի պատասխանի Ձեր հարցումին,- գրում էր տետուհ Տ. Սողոմոնյանը դպրոցների վարիչ Ի. Կարությունյանին, -թե անցել 1919-1920 ուսումնական տարում մեր (Սուխումի շրջանի) դպրոցները պետական նպաստ ստացել են, թե ո՛չ, պիտի յայտնեն հետևյալը. Կառավարությունը Սուխումի շրջանի Հայոց Ազգային Խորհրդի դիմումի հետևանքով խոստացաւ փետրվար ամսից սկսած մեր ուսուցիչներին 800-ական ռուբլի յաւելում տալ մինչև նոր բնօրէնտային տարուայ սկիզբը, որից յետոյ լրիւ ռոճիկ: Սակայն իրականում մինչ օրս (ինձ 1920թ. հոկտեմբերի սկիզբը-Բ. Մ.) ո՛չ մեր դպրոցները և ո՛չ էլ որևէ ուսուցիչ պետական գանձարկոյից ոչ մի կոպէկ չի ստացել»²⁸: Ի դեպ, 1920-1921 ուսարվա համար այդ բանակցությունները շարունակվել էին: Վարկը տրամադրվել էր 1920թ. ապրիլին, քանի որ ճումբուրիձեի ասելով՝ «այդ ժամանակ նախարարութեան մեջ մշակուան էր 1920-1921 քիւլտային տարուայ նոր նախահաշիվը և [Աբխազիայի] հայկական դպրոցներն առանց արգելքի մտցւեցին պետութեան հաշուով պահուող կառավարական դպրոցների թի մեջ»²⁹: Երկու կիսամյակների համար նախատեսված դրամը փոխանցվել էր Աբխազիայի զեմստվոներին, սակայն այդ մասին Սուխումի շրջանային ՀԱԽ-ին չէին իրազեկել³⁰: 1920թ. օգոստոսին կայացել էր շրջանային ուսուցչական ժողով, որը պարտավորեցրել էր իս. Ավրաբեգյանին պարզել խոստացած հավելումների ճակատագիրը: 1920թ. սեպտեմբերին Սուխումի շրջանի գավառական զեմստվոների կենտրոնական վարչությունը շրջաբերական էր հղել Աբխազիայի հայկական բոլոր դպրոցներին, որով տեղեկացնում էր, թե նրանք անցնում են զեմստվոների վերահսկողության ներքո և այնուհետև պահվելու էին վերջիններիս միջոցների հաշվին, իսկ նախկին ուսուցիչներն էլ ազատվում են աշխատանքից: Դա նշանակում էր, որ ուսուցիչներին վարձելը և ընդհանրապես դպրոցական գործի ղեկավարությունն անցնում է զեմստվոների վարչություններին: Սուխումի շրջանային ՀԱԽ-ի Գործադիր մարմնի անդամները անմիջապես այդ մասին հեռագրով տեղեկացնում են Ավրաբեգյանին: Այդ պահին Թիֆլիսում գտնվող Ավրաբեգյանը, կատարվածի մասին չիրազեկելով Վրաստանի ՀԱԽ-ի Գործադիր մարմնին, իսկույն դիմում է հղում լուսավորության նախարարի տեղակալ Ն. Կ. Ցիցցաձեին, որտեղ մանրամասն ներկայացնում է իրավիճակը և մատնանշում, որ նման «հանգամանքներում Սուխումի շրջանի զեմստություններն անկարող են բավարար բարձրութեան վրայ պահել հայ ազգային դպրոցները»³¹ և նրանք պիտի շարունակվեն պահվել Հայոց Խորհրդի ղեկավարութեամբ: Կառավարությունը պիտի նպաստ տայ հայ դպրոցներին զեմստությունի միջոցով: Հայոց Խորհուրդը [դարձյալ] կը կազմի ուսուցչական խմբերը, կը ներկայացնի

զեմստությունն ուսուցիչների ռոճիկների հաշիւը և կատանայ դրամը և կը բաշխի նրանց [աշխատավարձը], իսկ տարուայ վերջում ընդհանուր տեղեկագիր կը ներկայացնի իր դպրոցների մասին: Այսպիսով Սուխումի շրջանի Հայոց Ազգ. Խորհուրդը իրեն է վերապահում հայ դպրոցների ամբողջ ղեկավարութիւնը, իսկ կառավարական օրգաններին՝ զեմստությունն մնում է միայն ընդհանուր հսկողութեան գործը, որը առանց [կառավարական] նպաստ տալու անգամ նրանց իրաւունքն է»³²:

ԲԵՆԻՎԱՄԻՆ ՄԱԻՆՅԱՆ

Պատմական գիտությունների բեկնածու

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆ ԱԲԽԱԶԻԱՅՈՒՄ (1918-1920 թթ.)

Սուխումից հայեր (Ուստյաններ, Փափազյաններ, Պատրիկյաններ), 1912թ., Սուխում:

Սակայն, վրաց պաշտոնյան Ավրաբեգյանի ներկայացրած խնդրանքը մասամբ է ընդունելի համարում և առաջարկում է հայկական ժողովրդական դպրոցները վերջնականապես ենթարկել զեմստվոներին³³: Դրա հետևանքով, Ս. Սողոմոնյանի վկայությամբ, հետագա բանակցությունները ծախսողվեցին³⁴: Անտեսելով այդ հանգամանքը, Վրաստանի իշխանություններին նեցուկ կանգնած հայալեզու մանուկ վստահություն էր ներշնչում, թե «Կառավարութեան և Սուխումի Հայոց Ազգային Խորհրդի միջև բանակցութիւնները դեռ վերջնական ելքի չեն հանգել, բայց համարեա առանց կասկածելու կարելի է պնդել, որ խնդիր լուծումը դրական կլինի և Սուխումի [շրջանի հայկական] դպրոցները, ապահովելով միութեամբ կառավարութեան կողմից, կը մնան [Հայոց] Ազգային Խորհրդի ղեկավարութեան տակ»³⁵:

1920թ. Վրաստանում տիրում էր տնտեսական ընդհանուր ճգնաժամ³⁶: Մամուլը գրում էր, որ «այն չնչին ռոճիկները (4 միլի 9 հազար ռուբլի), որ սահմանած Հայոց Խորհրդի կողմից ուսուցիչների համար՝ միանգամայն անբավարար են: Հազիւ թէ ընտանիքաւոր մի մարդ կարողանայ այդպիսի ռոճիկով ապրել: Հազիւ թի թէ շատ պատրաստած մի անձնատրոփին համաձայնի ուսուցչական ասպարեզում աշխատել այդպիսի վարձատրութեամբ: Այս հանգամանքը աւելի լուրջ բնույթ է ստանում, եթէ նկատի առնենք, որ քաղաքային և զեմստային դպրոցների ուսուցիչներին, բացի մինիստրութեան սահմանված նորմերից, հաճախ տրուում է նաև յավելյալ վարձատրութիւն և պարեմ»³⁷: Մեկ այլ թերթ արձանագրում էր. «Բազմաթիվ ուսուցիչներ սպասում են, թէ երբ վերջապես կը ստանան ռոճիկների մնացորդները»³⁸: Մամուլում տեսակետ է

հնչում, որ «պետք է խնդրել Վրաստանի կառավարութիւնից հայկական դպրոցների պահպանութեան համար որևէ գումար համապետական միջոցներից, որոնք լրացում են հարկերով - որ վճարում է այժմ նաև Վրաստանի հայ ազգաբնակչութիւնը: ...[Դա] կը լինի արդարացի և համապատասխան ազգային փոքրամասնութիւնների իրաւունքների [ապահովման] սկզբունքին...»³⁹: Հայկական ժողովրդական դպրոցների ֆինանսական ճգնաժամը խորանում էր նաև նրանով, որ վրաց ազգայնական կառավարությունն իրականացնում էր հայ ունևոր խավի սնանկացման քաղաքականություն: Դրա հետևանքով Վրաստանի ՀԱԽ-ը չկարողացավ անհրաժեշտ գումար հանգանակել: 1920թ. սեպտեմբերին Վրաստանի ՀԱԽ-ի ֆինանսական բաժնի վարիչ Ան.

թինը գիտակցորեն սաբոտաժի է մատնում [Հայոց] Ազգային Խորհրդի դիմումները, ամիսներով ձգձգում նրանց պատասխանները, որպեսզի փաստորեն գրկի Խորհրդին հնարավորութիւնից դպրոցական գործը վարելու»⁴⁰: Լուսավորության նախարար Ն. Ռամիշվիլին այն կարծիքին էր, որ նախքան նպաստ հատկացնելը հարկավոր է պարզել Վրաստանի ՀԱԽ-ի և կառավարության փոխհարաբերությունները: Նա գտնում էր, որ հայկական ժողովրդական դպրոցները պետք է պարտադիր հանձնվեին զեմստություններին⁴¹: Ն. Ռամիշվիլին շեշտում էր, որ Հիմնադիր ժողովը, արձակելով սուբսիդիայի մասին վճիռը, անպատճառ պետք է «աչքի առաջ» ունենար հայկական դպրոցները զեմստություններին հանձնելու հնարավորությունը՝ մինչև մշակութային ինքնավարու-

թյան խնդիր լուծումը: Որպես փոխհարաբերությունների կարգավորման հնարավոր օրինակ նախարարը մատնանշում էր Սուխումի շրջանային ՀԱԽ-ի դիմումում որդեգրված վարքագիծը և առաջարկում էր հայկական այլ դպրոցների խնդիրը ևս կարգավորել նույն կերպ՝ տրամադրելով հսկողական ֆունկցիան զեմստություններին⁴²: Վրաստանի ՀԱԽ-ի անդամների հետ հանդիպման ժամանակ Ն. Ռամիշվիլին շարունակ շեշտում էր Սուխումի շրջանի հայկական ժողովրդական դպրոցների նկատմամբ գտած ելքը (°) և գովում էր իս. Ավրաբեգյանին: ՀԱԽ-ի տնտեսական մասի վարիչ Ար. Միանսարյանը, տալով հաշվետվություն բանակցությունների մասին, ասում էր. «Ռամիշվիլին հրճում էր... և ուրախ էր, որ Սուխումի դպրոցները կառավարութեան են անցել: ...Եթէ Ռամիշվիլին հրճում է, ուրեմն մի վատ բան է կատարվել մեզ համար»⁴³: Այսպիսով, վրաց նախարարն Ավրաբեգյանի դիմումն ընդունելի էր համարում այն չափով, որքանով Սուխումի շրջանային ՀԱԽ-ի նախագահը համաձայնվել էր ճանաչել Աբխազիայի հայկական ժողովրդական դպրոցների նկատմամբ զեմստվոների վարչությունների վերահսկողական լիազորությունները և գարգացնելով այդ սկզբունքը, Ն. Ռամիշվիլին առաջարկում էր հայկական կրթական օջախները վերջնականապես հանձնել զեմստությունների տնօրինմանը: Իս. Ավրաբեգյանի ինքնուրույն գործելակերպը հակասության մեջ էր մտել Վրաստանի ՀԱԽ-ի ղեկավարության վարած քաղաքականության հետ: Այսպես, 1920թ. սկզբներին լուսավորության նախարարը հայկական ժողովրդական դպրոցների համար նշանակել էր կառավարական վերաստուգիչ, որը, վրաց պաշտոնյաների հավաստիացումների համաձայն, օժտված էր միայն տեղեկատվական ֆունկցիայով և իբր չէր միջամտելու հայկական դպրոցական կյանքի անցուղարձին: Այս հարցը քննվեց Վրաստանի ՀԱԽ-ի նիստում: Ի վերջո, պատասխանը եղավ, որ Վրաստանի ՀԱԽ-ը շարունակում է պաշտպանել հայկական ժողովրդական դպրոցների ինքնավարությունը և, հետևապես, մերժում է նախարարի հրամանը⁴⁴: Խիստ անհանգստացած հայկական կրթական օջախների ճակատագրով՝ Սուխումում ՌԳԻ-ի տեղի անդամները, հյուպատոս Վ. Սահակյանի գիտությամբ, հայ բնակչությանը կոչ էին արել Աբխազիայի հայկական դպրոցները դուրս բերել ՀԱԽ-ի իրավասությունից և ենթարկել հատուկ վարչությանը, որը պետք է գործեր ՌԳԻ-ի հյուպատոսարանին կից և նրա վերահսկողության ներքո: Այդ ծրագիրը, սակայն, կասեցրեց Վրաստանի ՀԱԽ-ի շրջանային տետուհ Վ. Թուրազյանը, քանի որ, նրա կարծիքով, դա հարցի լուծում չէր և ընդհակառակը, կհանգեցներ վրաց իշխանությունների կոշտ պատասխանի, որոնք այդ քայլը կդիտեին որպես իրենց պետության ներքին գործերին միջամտելու փորձ⁴⁵:

(Շարունակությունը՝ 8-րդ էջում)

ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆ ԿՐՈՆԱՓՈՒՆ ՀԱՄՇԵՆԱԶԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

**Ս. Գ. Վարդանյան,
Կրոնափոխ համալսարանի բարձրագույն, բանախոյուսությունը և երգարվեստը (նյութեր և ուսումնասիրություններ), Երևան,
ԵՊՀ հրատարակչ., 2009, 428 էջ:**

Սերգեյ Վարդանյանը, ինչպես պարզվում է գրքի առաջաբանից, կյանքի նպատակն է դարձրել իր ժողովրդից ուժացած՝ բռնի կրոնափոխված մի հատվածի՝ համալսարանի, լեզվի, բանախոյուսության, երգարվեստի արժեքները հավաքելու խնդիրը:

Սերգեյ Վարդանյանը հանրությանը ներկայացնելով իր գրառումների արդյունքները՝ անդարձ կորստից, հիրավի, փրկել է, մատչելի դարձրել լեզվական և բանախոյուսական արժեքներ՝ մասնագետներին հանձնելով սովորածով մի հատոր իր եզրակացություններով և դիտողություններով հանդերձ: Եթե նա հապաղեր ևս մեկ-երկու տասնամյակ, ապա կրոնափոխված համալսարանի լեզվից և բանախոյուսությունից շատ բան կկորչեր, քանզի, ինչպես ինքն է ասում. «մեռնող ամեն մի ծերունու հետ մի վաղնջենիկ հայերեն բառ է մեռնում» (էջ 76):

Նա ոչ միայն գիտության սեփականությունն է դարձրել մահմեդականացած հայերի հոգևոր արժեքները, այլև գործնականում զբաղվել է բախտի դաժան հարվածով մայր ժողովրդից կտրված այդ հատվածը մայր ժողովրդի գիրկը վերադարձնելու հարցով: Նա 1980-ական թթ. միջնորդել է մեր կառավարությանը նրանց Հայաստան տեղափոխելու խնդրով, սակայն այդ հարցը լուծում չի ստացել:

Այս գիրքը նորություն է բերում հայերենագիտությանը մի քանի առումներով՝ և բարբառագիտության, և ժողովրդի պատմության անձանոթ մնացած էջերը լրացնելու, և երգարվեստի՝ երաժշտության և ազգագրության: Այսպես, օրինակ՝ քրիստոնյա համալսարանի բարբառը թեև ուսումնասիրված է Հ. Աճառյանի կողմից, սակայն նրա խոսվածքների կամ տարբերակների քննությունը մնացել է բաց: Համալսարանի սփռված լինելը սևծովյան ավերին և դժվարամատչելի անտառներում ու գետերի գոգավորություններում՝ դժվարացրել է նրանց ամենօրյա շփումները միմյանց հետ, մեկուսացրել տարբեր համայնքներից՝ նպաստելով քերականական, բանապաշարային տարբերակների ստեղծմանը, մղելով ուրույն զարգացման մի ուղի: 1944թ. Աջարիայից Ղազախստան, Ուզբեկստան և Ղրղզստան աքսորված հավատափոխ համալսարանից 1980-ական թվականներին Ս. Վարդանյանի կատարած գրառումները՝ հեքիաթներ, երգեր, զրույցներ, նաև ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի կազմած հայ բարբառների ատլասի հարցարանի ծրագրով լրացրած բառարանը և բառհոգվածները խիստ արժեքավոր ներդրում են հայ բարբառագիտության ասպարեզում, որովհետև փաստորեն նա է հայտնաբերել Համալսարանի բարբառի խոսվածքն իր թուրքականիցների և արդրլեցիների տարբերակներով, որոնց մեկուսացված լինելը գեր է պահել այլ խոսվածքների ազդեցությունից՝ փրկելով բազմաթիվ բառեր ու քերականական-ձևաբանական տարբերակներ, որոնք Հ. Աճառյանի ուսումնասիրության մեջ չեն արձանագրված և գիտական մեծ արժեք են ներկայացնում: Անշուշտ, այս գրքի նյութերը կօգտագործվեն լեզվի ինստիտուտի ծրագրած բարբառագիտական ատլաս-

տում և «Հայոց լեզվի բարբառային բանաբանում»:

Հ. Աճառյանի «Բնությունը Համալսարանի բարբառի» (1947թ.) ուսումնասիրությունը հենված է միայն Տրապիզոնի և ճանհի, երբեմն Մալայի խոսվածքների վրա, սակայն կրոնափոխված համալսարանից Ս. Վարդանյանի գրի առած նյութերը պարզում են, որ գոյություն է ունեցել նաև խոսվածքի խոսվածք, որը տարբերվում է հիշյալ խոսվածքներից պայթաբաղաձայնական համակարգով և, մասամբ, ձևաբանությամբ: Այն ավելի հին, արխայիկ գծեր է ներկայացնում:

կում է «ուլունք», ուստի տարբերելու համար ասում են հավի հիլուն (հավի ուլունք), որ է «կոճակ»: Սրանից էլ «կոճակեղ, կոճկեղ» դառնում է հիլունինն օնցընուլ «ուլունքները անցկացնել» կամ մի բառով՝ հիլունլ » (Բնությունը Համալսարանի բարբառի, էջ 12):

Խոփայի խոսվածքում ևս չկան կոճկեղ կամ կոճակ բառերը, սակայն կա սահաֆ՝ արաբերեն «խեցի» բառը, որը միայն կոճակի նշանակությամբ է գործածվում: Հասկանալի է նման իմաստով սահաֆի գործածությունը ծովափին բնակվող ժողովրդի համար:

Քանի որ կրոնափոխ խոփայիցների մեծ մասը Թուրքիայի Արդվինի նահանգում է մնացել, ուստի պետք է սահմանից այն կողմ նույնպես ձայնագրություններ կատարել, ուր 20-25 հազար խոփայցիներ են բնակվում:

Խոփայի խոսվածքում ստեղծվել են գեղեցիկ բառեր, որոնք չեն հանդիպում այլուրեք, այսպես՝ «հողիերգիչը» գործ է ածվում արորի իմաստով: Գեղեցիկ բառ է նաև «փութնոնիչը» (բուրդ մանիչ), որը գործ է ածվում ճախարակ բառի փոխարեն:

Ս. Վարդանյանի գրի առած նյութերում նկատվում են պայթաբաղաձայնական համակարգերի տարբերություններ Հ. Աճառյանի Համալսարանի բարբառի ուսումնասիրության և խոփայի խոսվածքի բաղաձայնական համակարգի միջև: Խոփայում ձայնեղները խլանում են, խուլերը՝ ձայնեղանում (Ս. Վարդանյան, էջ 75):

Ս. Վարդանյանը զգալի տարբերություններ է արձանագրում Համալսարանի բարբառի և խոփայի խոսվածքի ձևաբանության մեջ և ճիշտ նկատում, որ դրանք սպասում են իրենց ուսումնասիրողներին (էջ 75):

Համալսարանի մեջ վերջին տարիներին արթնացել է իրենց արմատներին վերադառնալու ցանկությունը, ուստի նրանց հոգևոր արժեքները գրի առնելու այս միջոցը խթան կհանդիսանա թաքնված վիճակից դուրս գալու և գուցե մայր ժողովրդի գիրկը վերադառնալու համար: Ս. Վարդանյանը համալսարանի մահմեդական հայերի այս փոքրիկ համայնքից գրի է առել 19 երգեր և 55 խաղիկներ, իսկ որքան շատ կարող են փրկվել Արդվինի նահանգում թաքնված հայերի մոտ պահպանված երգերն ու պարերը գրի առնելու դեպքում: Որքան մոր զրույցներ կարելի է հայտնաբերել Թուրքիայի համալսարաններին այցելելով: Ս. Վարդանյանի հաջորդ քայլը պետք է լինի Թուրքիայի համալսարաններին այցելելը:

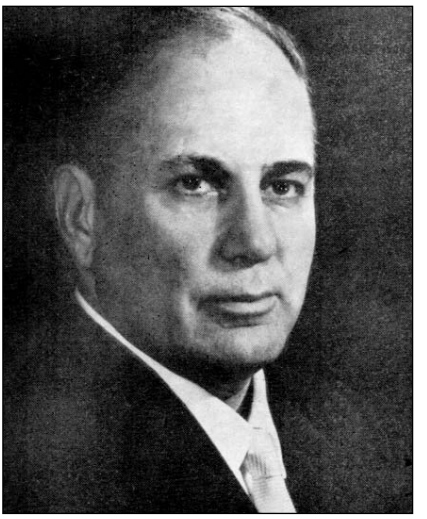
Ավարտելով մեր խոսքը՝ ասենք, որ Սերգեյ Վարդանյանը սովորական գիտնական չէ, նա անձնագործ, գրկանքների գնով հայ մշակույթի կրթած արժեքները վերադարձրել է իր ժողովրդին: Նա դեռ եռանդով լի է և մուսուլման համալսարանների մոտ պահպանված մյուս արժեքներն էլ մայր ժողովրդի մշակույթին միացնելու դժվարին աշխատանքները շարունակելու երդվյալն է մնում: Նրա գիրքը իսկապես մի հանրագիտարան է նաև համալսարանի մասին ընդհանրապես անցյալում և մեր ժամանակներում հրատարակված սպառնալից գրականությամբ, ուր հեղինակը ամենայն բռնադատությամբ հավաքել է ու ներկայացրել վաղեմի հրատարակություններն ու մերօրյա վկայությունները:

ՆԵՐՍԵՆ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, Երևան, 2010թ., փետրվարի 4

ԼԵՎՈՆ ԶԱՎԵՆ ՍՅՈՒՐՄԵԼՅԱՆ

(1907 Տրապիզոն - 1995 Լու Անգելես)

ԱՍԱՑՈՒԾՔ ԼՈՒԻԹԵԱՆ

Դուն, գաղտնապահ Արծաթ շրթեր ես աղջկայ, Արծաթ եւ նուրբ շրթեր սիրոյ Ձոր անշշուկ կը համբուրեմ ես գանգրահեր կապոյտ տղայ:

Մուճակներով մետաքսաթել Աղջիկ ես դուն, Ու մութ հողուոյս մէջ կու գաս ման Նուրբ մատներով մէջ փղոսկրեայ Բռնած ճերմակ, Լուսանման Պերճ գորգին:

Դուն, ծխամորճ բանաստեղծին, Դուն, օրհնեալ ջուր ճակտին վրայ գործաւորին խոնարհներուն դուն սրտի մոմ, խորհողներուն ցաւն անմեկին, Դուն, գլուխներն արդուր, բարի Բուր մեռած մայրիկներուն, Ու դուն, բուրվառ, Ծուխը, որուն արծաշողփ կը փաթթուի Անման մարդոց հոգիներուն:

Սեղանին վրայ՝ Գրող տղու մը արեղայ, Դուն կոյր ծաղիկ մ'ես մետաղէ, Երկաթի գոյն, Կուռ թերթերուդ մէջ ցուրտ ու լայն Ան կը գրէ Գիրքն իր հոգուոյն:

Գիշեր ատեն, Դուն լոյս անուշ, Ու լոյսին մէջ այդ լոյսն անուշ Մտածումներն իմ նագօրէն Մերկ աղջկանց պէս կը պարեն:

Սուրբ Լուսինն, Որքան ման ես դաշնակին... Այլեւս հիմա որբ ու միճակ ես կը վախճամ գայն մուսազե, Մահուան դաշնակ, Որ կը կենայ, Ինչպէս դազաղ սեւ ու հսկայ Արահին մէջ հրեշտակաբոյր: Մօրս հոգին հոն կը պանկի, Պատկի ոգին իմ պզտիկ մօր, Պատկերն որուն ճերմակ հարսի Թաշկինակով մը սեւածիր ես ծածկեցի:

Դուն, Յիսուսին Արնակարմիր սիրտ ես տրտում, Խաչին վրայ՝ Սիրտը իրեն արհնուլայ: Միսն ես լեռի ու խնկահամ Մեր սուրբերուն... Դուն, կտրուած ու գանգրահեր Գլուխն ես թուխ Յովհաննէսին մեծ Մկրտչին... Դուն Աստուծոյ Ստեղծագործման Բառը վերջին:

Օ՛, լռութիւն, Աղջիկ տրտում, Համբուրէ գիս... Ես կարօտ եմ քու գրգանքին, Քու շրթերուն ու քու ծոցին... Աղանու պէս իջիր ուսիս, Իջիր վրաս... Թերթերուն պէս ծաղիկներուն, Օրհնէցի պէս թռչուններուն, Իջիր, իջիր Ու ծածկէ գիս... Հոգիին պէս իմ մայրիկիս, Աղուր, քնքոյ իմ մայրիկիս...

Рафаэл Абрамян

АРМЯНСКИЙ НЕКРОПОЛЬ АБХАЗИИ

*Р. М. Абрамян
Некрополь армян Абхазии
как генеалогический источник
Опубликовано в № 2 журнала
"Генеалогия Северного Кавказа"
(Нальчик, 2002).
С. 195-197.*

Первые поселения армян на территории Абхазии возникли в середине XIX в. Их основывали турецкоподданные армяне занимавшиеся на новых землях сельским хозяйством. Процесс колонизации еще более усилился после окончания Русско-турецких войн (последняя завершилась в 1878 г.). Однако намного более многочисленная волна эмигрантов в Абхазию появилась в 1915-1916 гг., когда из бывшей Османской Империи, спасаясь от развязанного младотурецкими властями геноцида, бежали десятки тысяч армянских семей. Часть беженцев осела на постоянное жительство в Абхазии, где их потомки основали значительную армянскую общину. Являясь в своей массе выходцами из северо-восточных прибрежных районов Османской Империи (исторический Понт) армяне современной Абхазии относятся к группе т.н. амшенцев (по названию исторической области Амшен). Амшенцы распадаются на несколько локальных субэтнических групп-трабзонци, дженкици, ордуци и др. Они сохраняют свой своеобразный диалект (ветвь западно-армянского) и в быту придерживаются собственных им этнографических традиций.

Истории, этнографии, традиционной культуре, диалектологии и другим проблемам изучения армян Абхазии посвящена значительная литература. Однако генеалогических публикаций среди этих работ практически не встречается. Во многом это связано с проблемой скудности источниковедческой базы, существенно затрудняющей исследовательскую деятельность.

Как известно основным источником для генеалогических изысканий являются документальные собрания государственных архивов. В абхазских архивах советского периода хранились многочисленные документы, содержащие важные сведения по генеалогии в т.ч. армянского населения начиная с 1860-х гг. Именно они должны были составить источниковедческую базу последующих генеалогических исследований. Однако, государственные архивы Абхазии, погибшие во время боевых действий 1992 г., и содержащаяся в них информация утеряна¹. Семейные архивы среди армян Абхазии явление достаточно редкое. Автору известно лишь несколько подобных коллекций. По всей видимости, это связано с тем, что спасавшиеся от геноцида беженцы - предки основной массы современного армянского населения Республики стремились в первую очередь спасти жизни членов своих семей и имущество, а не семейные бумаги и реликвии. К сожалению, мало дает и обращение к столь важному в условиях Кавказа источнику, как устная история. Отсутствие традиций изучения и публикации генеалогических воспоминаний, привела к тому, что представители третьего-четвертого поколения эмигрантов, как правило, смутно представляют историю своих родов, и часто не могут даже точно указать населенные пункты, откуда переселились их предки. Со смертью старшего поколения еще помнящего об истории своих предков на родине, этот ценный генеалогический источник будет утерян для исследователей.

В этих условиях одним из важнейших источников уникальной в ряде случаев генеалогической информации могут явиться данные некрополистики. В летние сезоны 2000-2001 г. автором было предпринято обследование армянских кладбищ ряда сел Гагринского района Абхазии². Были составлены полные описания некоторых из них.

Как правило, переселенцы создавали отдельные армянские кладбища, на ко-

торых предпочитали хоронить своих родственников. Однако на некоторых армянских кладбищах встречаются греческие, русские, молдавские, эстонские и др. захоронения. Надписи на надгробиях амшенских армян, как правило, включают имя, фамилию и отчество покойного, а также даты его жизни. Имена часто приведены в традиционной для данной субэтнической группы диалектарной форме (например Ардаш - вместо Арташес, Богос - вместо Погос, Дигран - вместо Тигран и т.д.). Более подробные эпитафии достаточно редки. Начиная с середины 20-х гг. XX в. надписи на надгробиях составляются на русском языке, хотя армяноязычные надписи встречаются вплоть до настоящего времени. К 30-м гг. XX в. широкое распространение получил обычай изображения на надгробии портрета покойного (фотографии либо рисунка). Представители старшего поколения часто изображались в традиционных одеждах, обстоятельство представляющее интерес для этнографов. Интерес представляют также и другие изображения на надгробиях. Иногда они указывают на профессиональную деятельность умершего (на могиле пилота может быть изображен самолет, оружие у военного, здание местной школы на памятнике ее директора и т.п.), или причину его смерти (например, автомобиль у погибших в автокатастрофах).

Кладбища играют большую роль в традиционной культуре амшенских армян. Ежегодно родственники посещают могилы своих близких, ухаживают за ними. Членов одной семьи, как правило, старались хоронить на одних кладбищах. Могилы близких родственников находятся на отдельных огороженных участках, обстоятельство, часто позволяющее выявить родственные связи. Следует иметь в виду, что в некоторых случаях допускалось "захоронение" в общих могилах лиц место погребения, которых неизвестно, либо недоступно. При этом в гроб умершего члена семьи, кладут личные вещи его близкого родственника (как правило, супруга или ребенка), а на надгробии делается надпись с указанием имен и дат жизни обоих.

Наиболее ранние надгробия на обследованных кладбищах датируются 20-ми гг. XX в. Однако, несомненно, есть и более старые могилы. Изучение эпитафий позволяет проследить генеалогию армянских семей начиная с первого переселенца в Абхазию (следовательно, с середины XIX в.).

К сожалению, боевые действия 90-х гг., сложное экономическое положение в Абхазии и другие факторы привели к эмиграции значительной части армянского населения из Республики. Многие из уехавших не имеют возможности посещать могилы своих предков и поддерживать в порядке семейные некрополи. Это ведет к их запустению и исчезновению. Таким образом, исчезает важнейший для армян Абхазии генеалогический источник.

Кладбище села Гребешок Гагринского района

ПУБЛИКУЕТСЯ ВПЕРВЫЕ

© Р. М. Абрамян, 2003

Большую часть населения села Гребешок Гагринского района составляют армяне-дженкици, потомки выходцев из Самсуна. Однако ранее здесь проживали греческие и русские семьи, на кладбище до сих пор видны развалины греческой церкви, сохраняются также греческие могилы. В настоящем описании греческие и русские могилы опущены. Надписи на армянском языке приведены в русском переводе.

Примечания:

1. Цвижба Л. И. Гибель документальных источников Республики Абхазия (1992 г.) // Вестник Архивиста. - № 1 (61) - 2001. - С. 256-263.

2. Автор выражает признательность Абеу Варткесовичу Каракеяну, за помощь в проведении данной работы.

Описание кладбища села производилось 1 августа 2001 г.

АВДЖЯН Арзу Егиевна, 1910-1981, вместе с А.П. Авджяном.
АВДЖЯН Айк Погосович, 1908-1942, вместе с А.Е. Авджяном.
АВДЖЯН Аюп Карапетович, 10.7.1944-27.3.1986, рядом с К.Н. Авджяном.
АВДЖЯН Вардан Геворгович, 1961-?, рядом с И. Авджяном.
АВДЖЯН Вардануш Хачиковна, 15.6.1910-24.3.1991, вместе с Н.А. Авджяном.
АВДЖЯН Давид Аюбович, 1970-24.12.1990.
АВДЖЯН Жирайр Ншанович, 1936-1985, рядом с С.Ж. Авджяном.
АВДЖЯН Игорь, рядом с В.Г. Авджяном.
АВДЖЯН Карапет Никогосович, 1915-1989, рядом с А.К. Авджяном.
АВДЖЯН Ншан Атомович, 25.2.1896-26.6.1946, вместе с В.Х. Авджяном.
АВДЖЯН Сусанна Жирайровна, 1964-1984, рядом с Ж.Н. Авджяном.
БАГАРЯН Вагрич Карапетович, 8.3.1927-18.1.1997, рядом с С.А. Эксузян.
БАЛАЯН Асмик Аршаковна, 5.12.1936- 3.27.2001.
ВАРВАШТЯН Амаяк Месропович, 1909-1981, рядом с М.М. Варваштян.
ВАРВАШТЯН Андриак Альбертович, 17.2.1981- 6.4.1981.
ВАРВАШТЯН Мариам Мисаковна, 21.1.1928- 8.9.1996, рядом с А.М. Варваштяном.
ВАРЕЛДЖЯН Арутюн Арутюнович, 1880-1978, вместе с Э.Г. Варелджяном.
ВАРЕЛДЖЯН Ованес Арутюнович, 18.5.1928- 30.4.2001.
ВАРЕЛДЖЯН Элмас Григорьевна, 1882-1961, вместе с А.А. Варелджяном.
ВАРЕЛДЖЯН-ТЕРЗИЯН Зинаида Капреловна, 18.7.1940-17.1.1997.
ВАРТАНЯН Айкануш Мартиросовна, 1899-1966, рядом с В.К. и К.А. Вартанянами.
ВАРТАНЯН Варткес Карапетович, 1934-1952, рядом с А.М. и К.А. Вартанянами.
ВАРТАНЯН Карапет Арутюнович, 1888-1957, рядом с А.М. и В.К. Вартанянами.
ГАРМГРЯН Егия Гарабетович, 1865-1948, вместе с С.О. Гармрян.
ГАРМРЯН Султан Ованесовна, 1875-1966, вместе с Е.Г. Гармрян.
ГРИГОРЯН Мурад Григорьевич, 7.5.1925-16.8.1999, рядом с Х.Г. Узуняном.
ДАРАКЧЯН Арос Ованесовна, 1927-1985.
ДАРАКЧЯН Ерган Егиевна, 1926-1958, вместе с И.К. и К.Б. Даракчянами.
ДАРАКЧЯН Ишхан Карапетович, 1948-1965, вместе с Е.Е. и К.Б. Даракчянами.
ДАРАКЧЯН Карапет Бедросович, 1.8.1922- 28.1.1998, вместе с Е.Е. и И.К. Даракчянами.
ДЕМЕРЧЯН Анна Георгиевна, 1881-1967, вместе с С.М. Демерчяном.
ДЕМЕРЧЯН Анна Согомоновна, 15.8.1918- 5.9.1945, рядом с Г.М. и М.Б. Демерчянами.
ДЕМЕРЧЯН Галуст Манукович, 1891-1985, вместе с М.Б. Демерчян.
ДЕМЕРЧЯН Майрам Багдасаровна, 1893-1971, вместе с Г.М. Демерчян.
ДЕМЕРЧЯН Соломон Манукович, 1874-1977, вместе с А.Г. Демерчян.
ДЕМИРЧЯН Аветис Манукович, 1900-1980, рядом с А.А., А.С. и С.А. Демирчянами.
ДЕМИРЧЯН Айкануш Арутюновна, 1902-1988, рядом с А.М., А.С. и С.А. Демирчянами.
ДЕМИРЧЯН Андриак Суменович, 1947-1981, рядом с А.М., А.А. и С.А. Демирчянами.
ДЕМИРЧЯН Суран Аветисович, 1923-1976, рядом с А.М., А.А. и А.С. Демирчянами.
ЕОРГАНДЖЯН Арутюн Карапетович, 30.5.1946-29.5.1990, рядом с К.О. и Н.К. Еорганджянами.
ЕОРГАНДЖЯН Каро Оганесович, 18.6.1920-27.8.1990, рядом с А.К. и Н.К. Еорганджянами.
ЕОРГАНДЖЯН Никогос Карапетович, 16.3.1957-15.7.1996, рядом с А.К. и К.О. Еорганджянами.
ИГНАТОСЯН Вардан Атомович, 1915-1948.
КАРАКЕЯН Парандзем Егиевна, 1908-1961.
КАСУМЯН Гроп Соломоновна, 1878-1973, вместе с О.О. Касумяном, рядом с С.О., Ш.Д. Касумянами и М.А. Нагуляном.
КАСУМЯН Левон Ованесович 1912-14.7.2001.
КАСУМЯН Ованес Ованесович, 1873-1954, вместе с Г.С. Касумян, рядом с С.О., Ш.Д. Касумянами и М.А. Нагуляном.
КАСУМЯН Саркис Ованесович, 1878-1936, рядом с Г.С., О.О., Ш.Д. Касумянами и М.А. Нагуляном.
КАСУМЯН Шушан Д., 1876-1955, вместе с М.А. Нагуляном, рядом с Г.С., О.О. и С.О. Касумянами.
КЕШЦЬЯН Егуп Восканович, 1895-1920, рядом с К.Г. Кешцьяном.
КЕШЦЬЯН Карапет Галустович, 1892-1945, рядом с Е.В. Кешцьяном.
КЕШЦЬЯН Егуп Восканович, 1895-1920, рядом с К.Г. Кешцьяном.
КЕШЦЬЯН Карапет Галустович, 1892-1945, рядом с Е.В. Кешцьяном.
КОЧКАНЯН (Штанько) Анна Семеновна, 1917-1984.
КОЧКАНЯН Ашот Аюпович, 1908-1944, "погиб в ВОВ", вместе с П.А. Кочканян.
КОЧКАНЯН Пайшар Арутюновна, 1914-1991, вместе с А.А. Кочканян.
МАЛХАСОВ Айгануш Мартиросовна, 1921-1971, рядом с Г.А. Малхасовым.
МАЛХАСОВ Гайк Арамович, 1910-1983, рядом с А.М. Малхасовой.
МАМИКОНЯН Абрам Ованесович, 1905-1989, рядом с А.М. и Р.А. Мамиконянами.
МАМИКОНЯН Айк Абрамович, 2.5.1926-8.12.1998.
МАМИКОНЯН Аршалуйс Мартиросовна, 1908-1990, рядом с А.О. и Р.А. Мамиконянами.
МАМИКОНЯН Володя Абрамович, 1941-1983, рядом с М.А. Мамиконяном.
МАМИКОНЯН Мхитар Абрамович, 1925-1991, рядом с В.А. Мамиконяном.
МАМИКОНЯН Рафик Абрамович, 1946-1987, рядом с А.М. и А.О. Мамиконянами.
МАРАБЯН Арут Сарибекович, 1942-1986, рядом с В.-Г. С. Марабяном.
МАРАБЯН Вардан Гурген Сарибекович, 11.6.1941-6.2.1997, рядом с А.С. Марабяном.
МАРАБЯН З., 1879-1954.
МАРАБЯН Мариам Крикоровна, 9.5.1926-12.10.1986, вместе с С.М. Марабяном.
МАРАБЯН Сарибек Мартиросович, 25.5.1918- 9.3.1975, вместе с М.К. Марабян.
МОМДЖЯН Геворк Ованесович, 1887-1937.
МУМДЖЯН Карапет Карапетович, 1932-1991, рядом с Э.К. Нагулян.
НАГУЛЯН Аюп Хачикович, 1896-1990, вместе с Ю.Б. Нагулян, рядом с З.О., Х.А. Нагулянами, А.Х. и С.К. Узунянами.
НАГУЛЯН Ерванд Аюпович, 28.11.1926-26.6.1998.
НАГУЛЯН Зонак Ованесовна, 1880-1948, вместе с Х.А. Нагуляном, рядом с А.Х., Ю.Б. Нагулянами, А.Х. и С.К. Узунянами.
НАГУЛЯН Мисак А., 1948-1951, вместе с Ш.Д. Касумян, рядом с Г.С., О.О. и С.О. Касумянами.
НАГУЛЯН Хачик Арутюнович, 1870-1940, вместе с З.О. Нагулян, рядом с А.Х., Ю.Б. Нагулянами, А.Х. и С.К. Узунянами.
НАГУЛЯН Энак Карапетовна, 1895-1986, рядом с К.К. Мумджяном.
НАГУЛЯН Югапер Богосовна, 1900-1980, вместе с А.Х. Нагуляном, рядом с З.О., Х.А. Нагулянами, А.Х. и С.К. Узунянами.
ПАПАЗЯН Альберт Матевосович, 1936- 2001.
ПАПАЗЯН Арарат Матевосович, 1941-1944.
ПАПАЗЯН Арутюн Аюпович, 1854-1941, рядом с М.К., М.С. и С.А. Папазянами.

ПАПАЗЯН Грант Матевосович, 2.5.1926-6.5.1984, рядом с Е.Н. и М.Т. Папазянами.
 ПАПАЗЯН Ева Нагапетовна, 1895-1980, рядом с Г.М. и М.Т. Папазянами.
 ПАПАЗЯН Крикор Ашотович, 1975-1983, рядом с К.М., М.К. и М.К. Папазянами.
 ПАПАЗЯН Крикор Мардиросович, 1895-1981, вместе с М.К. Папазяном, рядом с К.А. и М.К. Папазянами.
 ПАПАЗЯН Макруи Калустовна, 1909-1981, рядом с К.А., К.М. и М.К. Папазянами.
 ПАПАЗЯН Мардирос Крикорович, 1924-1943, вместе с К.М. Папазяном, рядом с К.А. и М.К. Папазянами.
 ПАПАЗЯН Маргарита Кеворковна, 1906-1979, вместе с М.С. Папазяном, рядом с А.А. и С.А. Папазянами.
 ПАПАЗЯН Матевос Тердатович, 1893-1977, рядом с Г.М. и Е.Н. Папазянами.
 ПАПАЗЯН Мегран Саркисович, 1924-1945, "погиб в ВОВ", вместе с М.К. Папазяном, рядом с А.А. и С.А. Папазянами.
 ПАПАЗЯН Саркис Арутюнович, 1893-1983, рядом с А.А., М.К., М.С. и С.А. Папазянами.
 ПИЛОСЯН Имастиу Хореновна, 1952-1952, рядом с Н.М., С.А., Х.С. и Э.А. Пилосянами.
 ПИЛОСЯН Нвард Мисакович, 15.6.1921-12.5.2001, рядом с И.Х., С.А., Х.С. и Э.А. Пилосянами.
 ПИЛОСЯН Саркис Алекович, 1875-1938, вместе с Э.А. Пилосяном, рядом с Н.М., С.А. и Х.С. Пилосянами.
 ПИЛОСЯН Хорен Саркисович, 15.5.1915-16.4.1992, рядом с И.Х., Н.М., С.А. и Э.А. Пилосянами.
 ПИЛОСЯН Элмас Артиневна, 1880-1963, вместе с Х.А. Пилосяном, рядом с Н.М., С.А. и Х.С. Пилосянами.
 СЕЛЬВЯН Карапет Асадурович, 1907-1976, рядом с Т.М. Сельвян.
 СЕЛЬВЯН Сергей Карапетович, 1910-1959.
 СЕЛЬВЯН Тефар Мартиросовна, 1909-1988, рядом с К.А. Сельвяном.
 ТЕККЕДЖЯН Элмас Артиневна, 15.5.1926-1.6.2001.
 ТЕККЕДЖЯН Занук Акоповна, 1918-1962, вместе с Н.Е. Теккеджяном.
 ТЕККЕДЖЯН Ншан Егиевич, 1908-1989, вместе с З.А. Теккеджян.
 ТРАПИЗОНЯН Мамрик Сетракович, 1.5.1909-21.4.1985, вместе с П.О. Трапизонян.
 ТРАПИЗОНЯН Пайцар Ованесовна, 5.5.1910-13.1.1988, "дорогим бабушке и дедушке от внучки Анны и зятя Арута", вместе с М.С. Трапизоняном.
 УЗУНЯН Аноп Саакович, 10.4.1923-14.4.1999, рядом с Г.А. Узуняном.
 УЗУНЯН Арзук Хачиковна, 1910-1953, вместе с С.К. Узуняном, рядом с А.Х., З.О., Х.А. и Ю.Б. Нагулянами.
 УЗУНЯН Гурген Акопович, 7.12.1954-30.3.1996, рядом с А.С. Узуняном.
 УЗУНЯН Саак Карапетович, 1905-1943, вместе с А.Х. Узуняном, рядом с А.Х., З.О., Х.А. и Ю.Б. Нагулянами.
 УЗУНЯН Хорен Г., рядом с М.Г. Григорьяном.
 ШТАНЬКО А.С. - см. Кочкян А. С.
 ЭКСУЗЯН Агавник Миасовна, 1895-1957, рядом с А.А. Эксузяном.
 ЭКСУЗЯН Аноп Алекович, 1985-1964, рядом с Н.Н. Эксузян.
 ЭКСУЗЯН Арам Егиевич, 2.5.1905-12.5.1977, вместе с П.П. Эксузян, рядом с В.А. Эксузяном.
 ЭКСУЗЯН Арут Алекович, 1875-1957, рядом с А.М. Эксузян.
 ЭКСУЗЯН Ашкен Григорьевна, 15.3.1937-... , вместе с Р.Г. Эксузяном.
 ЭКСУЗЯН Богос Грантович, 16.3.1927-12.11.1996.
 ЭКСУЗЯН Валечка, 4.7.1936-17.6.1939, вместе с И.А. Эксузян, рядом с П.А. и Т.Б. Эксузянами.
 ЭКСУЗЯН Вильсон Арамович, 1929-1990, рядом с А.Е. и П.П. Эксузянами.
 ЭКСУЗЯН Грант Богосович, 1904-1972, рядом с Ц.Б. Эксузян.
 ЭКСУЗЯН Грант Владимирович, 31.8.1976-19.5.1998.
 ЭКСУЗЯН Имастиу Арутюновна, 12.10.1913-17.11.1954, вместе с В. Эксузян, рядом с П.А. и Т.Б. Эксузянами.
 ЭКСУЗЯН Мелик Акопович, 1919-1983.
 ЭКСУЗЯН Наталья Николаевна, 15.7.1911-13.8.1987, рядом с А.А. Эксузяном.
 ЭКСУЗЯН Пайцар Арутюновна, 18.4.1918-28.11.1983, рядом с В., И.А. и Т.Б. Эксузянами.
 ЭКСУЗЯН Пайцар Погосовна, 1909-1982, вместе с А.Е. Эксузяном, рядом с В.А. Эксузяном.
 ЭКСУЗЯН Роберт Анатольевич, 20.1.1972-29.6.1972, рядом с Т.Б. Эксузян.
 ЭКСУЗЯН Роберт Грантович, 16.3.1932-2.5.1998, вместе с А.Г. Эксузян.
 ЭКСУЗЯН Сусанна Амазасповна, 25.6.1952-20.8.1983, рядом с В.К. Багаряном.
 ЭКСУЗЯН Таджат Богосович, 3.3.1910-18.2.1988, рядом с В., И.А. и П.А. Эксузянами.
 ЭКСУЗЯН Тифарик Богосовна, 1865-1970, рядом с Р.А. Эксузяном.
 ЭКСУЗЯН Цахик Давидовна, 15.6.1909-28.12.1995, рядом с Г.Б. Эксузяном.

БЕСЕДЫ С ДРУЗЬЯМИ-ХЕМШИЛАМИ: ЭМОЦИИ ПОД ЛУПОЙ

Начало NN 5-6, 7-8, 11-12 2009г.

Хорсутюн: с обычаем на короткой ноге.
 Всегда считала признаком зрелости и силы, когда люди находят в себе силы смеяться над собой. «Странные» обычаи предков, которые с трудом вписываются в современный контекст жизни самих хемшилов, частенько вызывали смущение у рассказчиков (она подумает мы - дикие! - переговаривались они между собой, взрываясь в преждевременном хохоте), в то же время находя в себе мужество посмеиваться над ними. Старинный, архаический обычай избегания (некоторых родственников), призванный регламентировать отношения в патриархальной семье, интересовал многих советских этнографов-казоведов (Смирнова, Тер-Саркисянц и др). Еще до недавнего времени среди хемшилов широко бытовала одна из версий цикла обычаев избегания - избегание невесткой родственников мужа мужского пола, обычно отца, т.е. свекра. Однако, это не классический обычай избегания, описанный антропологами (Эванс-Притчард), запрет касался только сферы речевого поведения. Невестке запрещалось разговаривать со свекром до конца жизни, или табу снималось после долгих уговоров свекра и ритуального одаривания невесты. По-хемшильски эта система поведения называется хорсутюн (hogsuthun), что буквально переводится как быть невестой. Функциональность этих обычаев по меньшей мере самим хемшилам кажется очевидной. Один из информантов пытался интерпретировать его смысл следующим образом: ...это может показаться диким обычаем, но предки были не глупее, а мудрее нас. Она молчит и, значит, бережет свою молодую душу от ранений и обид. Невестка попадает в совершенно новую семью из своей, и обычай учитывает все трудности ее приспособления в новых условиях. Ее молчание в течение нескольких лет минимизирует возможность споров и дразг. Она следит за людьми и все понимает без слов, по мимике. Так, предполагается, должна проходить бесконфликтная адаптация в новых условиях в семье мужа. Молчание невестки вполне было снимать только сами мужчины, публично и торжественно одарив ее богатым подарком и, разрешая говорить. Тем не менее, сейчас обычай избегания не только изжил себя, но стал, как видно, мишенью для шуток. Женщины-информанты, перемежая хемшильскую/армянскую, турецкую речь с узбекской и русской, рассказали два ярких анекдота, представляющих удивительные образцы простонародной карнавальности, крестьянской [пастушеской] смеховой культуры.
 Одна молодая сноха провожает мужа в аскеры. И вот уже целый год она живет в семье мужа без него. Однажды она со свекром на арабе отправилась к пада (узбекск.) [к стаду] значит... Едут, едут. Старик погоняет и думает: «невестка вот уже целый год без мужа, ей /наверно хочется (по-русски)». А невестка в это время оглянулась назад и увидела, что ось колеса арбы ослабла и колесо вот-вот выскочит. Она тронула свекра за плечо, ну, чтобы сказать ему об этом. Он обернулся. А ей говорить нельзя и она ему показывает жестаи (левая рука сжата в кулак не полностью так, чтобы было отверстие, и ладонью правой руки хлопает по отверстию, имитируя ослабшую ось, и показывает при этом на заднюю часть арбы). Старик отвернулся и думает, «будто мысли прочитала, точно хочет» и плуце погоняет лошадей. Невестка снова - э-э-! и повторяет жест. Свекор давай еще сильнее погонять, пока ось от колеса не отделилась (записано со слов Назакят).
 Второй анекдот также связан с сельскохозяйственными сезонными циклами. В доме никого не было, кроме невестки и свекра. Свекор отлеживается в постели после операции, грыжа... Корова в хлеву должна вот-вот отелиться. Свекор невестке: пойд, дочь моя, в хлев да посмотри, не отелась ли корова? Невестка сходил, вернулась, отрицательно покачивая го-

Нона Шахназарян

Краснодар, Центр Кавказско-пантийских исследований, Кубанский государственный Университет, кандидат исторических наук

домыслах в их адрес.
 Через время: сходи, доченька, в хлев, выясни. Тот же результат. В третий раз вернулась из хлева, радостно кивая головой: дескать, да, уже отелась. Свекор тут же и спрашивает, кто - телка или бычок? В ответ невестка пожалала плечами, дескать, не знаю, как ответить. Свекор тогда откидывает с себя одеяло - вот такое? (показывает на свои гениталии). Невестка [отрицательно] покачала головой и подняла платье, спустила штаны, показывает на свое - нет, вот такое.

Как уже отмечалось, недостаток контроля (в том числе и прежде всего над чувствами, эмоциями) - не была/не есть функция подобного рода ритуалов, а прямо наоборот. Но эти анекдоты как раз отражают инверсию первоначальной функции: обычай подразумевает обуздание импульсов через табуирование - запрет общения, говорения (сам по себе расцениваемый мифологической традицией как очень интимный акт). Прямая интенция этих сложных, неудобных регуляций - подтверждение социальных иерархий на уровне семейных взаимодействий. Это, по-видимому, и есть то, что называют политической «работой» в сфере рутинных взаимодействий, производством [своих собственных] смыслов членами группы. Однако, вместо создания и каждодневного подтверждения социальной дистанции между определенными, конкретными агентами родственной группы, наоборот, согласно анекдотам, происходит (при формальном соблюдении традиционного правила) фактическое сокращение дистанции, полное сближение. Очевидно, в социальное действие вовлечены полярные точки иерархических реалий - самый старший в семье мужчина, отец, патриарх, субъект власти и самая младшая, приходящая/чужая молодая женщина, объект сексуальных притязаний. Народная смеховая культура, тем самым, подспудно подрывая авторитет традиции, профанирует святую святых - дух предков, доксу.

Я-объект, ты-субъект, я-субъект, ты-объект...

В заключение хотела бы сказать о пресловутом объект-субъектных отношениях - сказать не потому что надо сказать, воздавая дань академической моде, или этике специальности, или как сочувственное признание исследователя, но сказать, потому что назрела необходимость сказать об этом.
 Преимущества данного жанра (рефлексии полевого опыта) в том, что позиция информант-исследователь до определенной степени преодолевается за счет того, что сам исследователь превращается в не менее легитимного объекта описания, чем информанты. Написано немало текстов о том как во время исследований (и особенно после них) информанты подвергаются объективации со стороны исследователей, и я не берусь тут в сотый раз повторять как я и коллеги по цеху оказываемся в шкале властных отношений в позиции сверху, просто хотя бы через факт письма о них, факт авторитарного, безраздельного права на решение, какие нарративы выделить, на каких деталях сакцентировать внимание, как интерпретировать события и поведение. Но не так много написано о том, как уязвимы полевые исследователи, точнее сказать, включенные наблюдатели во время проживания в среде: у них много шансов оказаться приключением мишенью для подшучиваний (странная одежда, аксессуары - рюкзаки, например; привычки - согласно их культурным нормам, излишняя вежливость; гастрономические предпочтения), передразнивания жестаи и голосом, стать объектами сексуального домогательства, не говоря уже о шпиономании (ставшие уже классическими подозрения в шпионаже), сплетнях и

Стратегия минимального вторжения в моем случае провалилась почти сразу, потому что информанты прямо обращались за советом, и я не могла от этого совсем отгородиться. Я давала их не так чтобы щедро (уж слишком сложными были жизненные ситуации), колеблясь, многократно оговариваясь если бы это было со мной..., а что если..., несмотря на различие жизненных контекстов и реалий. После перехода на интерактивный, на теперь уже эмоционально-участвующий уровень общения, отношения с информантами качественно менялись, трансформируясь из краткосрочных, полу-формальных в долгосрочные, в самую настоящую, добрую дружбу. И кто тут чей объект после такой вовлеченности? В ситуации поля - безусловно, и сам исследователь становится объектом своих информантов и/или просто рядовых членов сообщества. Исследователь влияет на жизнь информантов, конструируя ее через интенсивное общение и авторские тексты, но и информанты сильно влияют на мировоззрение, суждения и, в конечном итоге, идентичность полевого. Они дают ему то самое новое сознание, работающее в режиме контрапункта, умеряя категоричность его оценок, воспитывая способность к сопереживанию, к преловутой intersubjectности.

Несмотря на выхлопы и издержки включенного наблюдения, я извлекала из своих полей много пользы. При общении с информантами, особенно в последние годы, у меня был осязаемый, я бы сказала, корыстный интерес - я изучала себя через общение с ними, через те драгоценные знания, которыми они со мной щедро делились. За это я всегда буду им благодарна, бережно храня их слова и образы в своей памяти (и для верности в, фотографиях, видео/кассетах, файлах и килобайтах информации).

Март 2009

⁴¹ У разных народов этнографами были отмечены четыре группы избегания в зависимости от категории лиц, между которыми они возникали: запреты в отношениях между самими супругами; между родителями и детьми, между женщиной и родственниками ее мужа; между мужчиной и родственниками его жены (Ананян Ж.А., Хачатурян В.А. Армянские общины России, Ереван. 1993, с. 59-61).

⁴² Правда, остались некоторые отголоски: Помольевская Тахмина, стоя с подносом в руке, молча угощала дядю жениха пирогами. Он настойчиво вызывал ее на разговор - с чем пирожики с картошкой или с мясом? Тахмина молчала. Он не приступал есть. После многократных повторов она показала указательным пальцем, что это первый вариант - пирожики с картошкой.

⁴³ Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. - 2-е изд. - М.: Худож. лит., 1990.

⁴⁴ Функциональность избегания [столкнуться в одном пространстве], табу на общение объясняется в классической антропологии по меньшей мере в параметрах нескольких "логик": интерпретация связанная с запретом на incest, то есть сексуального свойства (запрет отца к молодому женатому сыну); коммуникативная - формирующая властные отношения своего места - конечная цель предупреждение бытовых конфликтов между старшими и младшими членами семьи; идеологическая - подкрепляющая патриархальную концепцию, властные иерархии внутри патриархальной системы: исключить ситуацию, когда невестка может стать свидетелем того, как старшие в семье отчитывают ее мужа, потому что это прямо противоречило бы тому, что ей внушают - бог на небе, муж на земле.

⁴⁵ R. M. Emerson, R. Fretz, L. Shaw (1995) Writing Ethnographic Fieldnotes. The University of Chicago Press. Chicago & London, p. 133.

